

ԱՆՏԻՊ**ԹԷՈՂԻԿԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԵՂԻՇԷ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆԻՆ**

Թէոդիկ (1872-1928)՝ «Ամէնուն տարեցոյցը»ի անխոնջ խմբագիրը, «Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան»ի տարագիր հեղինակը, «Գողգոթա թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին 1915 աղէտալի տարին»ի հետախոյզ-գրողը զինագաղարին միջոց մը եւս Կ. Պոլիս մնալէ ետք, «հալածուած միլիական շարժումէն» շունչը կ'առնէր Յոնիական ծովու Գորֆու յունական կղզին, որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարելով հայկական որբանոցին մէջ: Իր աշխարհն ու կեանքը անգամ մը եւս տակնուվրայ եղած էին ու ան հետզհետէ ամէն յոյս կը կորսնցնէր վերագառնալու այնքան սիրելի ծննդավայրը:

Մինչ այդ Կ. Պոլսոյ հայոց նախկին պատրիարք, մեծանուն ուսուցիչ, տաղանդաշատ բանաստեղծ, դասագիրքերու հեղինակ Եղիշէ Արք. Դուրեան (1860-1930), որ իբրեւ հոգեւորական հաւասարապէս կը վայելէր պարզ ժողովուրդի, մտաւորականութեան ու ազգային վարիչ շրջանակներու խոր համակրանքն ու սէրը, կը պատրաստուէր սկսիլ իր երկրորդ, նոր կեանքը, որպէս Երուսաղէմի Հայ պատրիարք:

Դուրեանի ու Թէոդիկի բարեկամութիւնը սկիզբ առած էր Կ. Պոլսէն. հակառակ տարիքային տարբերութեան, երկուքն ալ նոյն թաղէն՝ Սկիւտարէն էին, մկրտուած էին թաղի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ աւագանին մէջ, գացած էին նոյն դպրոցը՝ Սկիւտարի յայտնի Ճեմարանը եւ շնչած էին «Պետրոսները “Սկիւտարի սոխակ” դարձնող» նոյն օդը:

Թէոդիկ «անայլալ հիացող մը»ն է Դուրեանի անուան՝ «ի տղայ տիոց»: Հիմա որպէս պանդխտացած, նժդեհացած մտաւորական մը, առանց պարտկելու Եղիշէ Սրբազանի նկատմամբ ունեցած անխառն հիացմունքը, յոյս մը կ'աղերսէ իրմէ. «Ո՛ր պիտի յանգի վերջերնիս: Ըսէ՛ք, Սրբազան Հայր, Ձեր հոգւոյն մատաղ, հայրենադարձ ըլլալու յոյս մը կրնա՞նք նշուել մեր հոգիներուն սեւախանձ լապտերին մէջը...»:

Թէոդիկի միակ միսթարութիւնը աշխատանքն է: Ճիշդ է որ ան «զրկուած ըլլալով այն ամէն դիւրութիւններէն՝ զորս կը վայելէր Սուլթաններու երբեմնի հայրենիքին մէջ», «հերոսութեան հաւասար» գործ մը կը կատարէ՝ ամէն տարի ընթերցողի սեղանին դնելով «Ամէնուն տարեցոյցը»ի շքեղ հատորները: Օրական չորսուկէս ժամ միայն կը քնանայ ան եւ այդ տքնութիւնը իրմէ «մասամբ կը գողնայ հայրենաբաղձութեան սաստկութիւնը»:

Սփիւռքացած, հայրենագուրկ մտաւորականի վիճակած, նորափթիթ եւ անլուր, թերեւս դեռ անհասկնալի ու անբացատրելի տառապանքն ու խռովքն է որ կ'ապրի Թէոդիկ: Կայք կը փնտռէ ան, մնայուն, մշտական տեղ մը, ուր ըլլան գիրքեր, ուր կարենայ աշխատիլ հանգիստ ու խաղաղ, ուր ունենայ մտաւորական շրջանակ մը ընկերներու. իր յոյսը Երուսաղէմն է, օր մը Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ հաստատուելու, անոր տպարանը վերակազմելու, պաշտելի Եղիշէ Սրբազանի մտերմութիւնը վայելելու եւ անկէ զինք հետաքրքրող բազմաթիւ հարցումներուն պատասխանը ստանալու յոյսը... որ չենք գիտեր ինչ-ինչ պատճառներով չ'իրականանար դժբախտաբար, հակառակ երկու կողմերու ալ փափաքին:

Հետեւեալ նամակները, որոնց ընթերցումը Թէոդրիկի ու Դուրեանի կենսագրութեանց եւ անոնց ստեղծագործական ուղիին վերաբերեալ նորութիւններ կը բացայայտէ անկասկած, կը գտնուին Ս. Յակոբեանց վանքի արխիւատան մէջ եւ մաս կը կազմեն Եղիշէ Արք. Դուրեանի թողօնին: Զանոնք առաջին անգամ տպագրութեան կը յանձնենք արտօնութեամբ տեսուչ Գերշ. Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի, որուն այս առթիւ կը յայտնեմ իմ երախտիքս: Որդիաբար շնորհակալ եմ նաեւ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, որու բարձր արտօնութեամբ է որ պրպտումներս կը կատարեմ արխիւատան մէջ:

ԴՈԿՏ. ՍԵԻԱՆ ԿՍՐԿ. ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

* * *

[այցեւարտ]

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Ամէն բանէ առաջ կարողութիւն կը մաղթեմ Ձեզ՝ ծանրալուծ եւ պատասխանատու այն դերին համար զոր յօժարեցաք ստանձնել, քաղաքականապէս «Երուսաղէմ ազատեալ»ը ազգայնօրէն ալ արժեցնելու համար¹:- Այս սրտագին մաղթանքէս վերջ, կը համարձակիմ յիշեցնել Ձեզ խոստումնիդ, Բերքուածի մը համար՝ որ պիտի զարդարէ նորէն 1922ի Տարեցոյցս²: Տպագրութիւնը՝ շատ մօտ օրէն: Ներշնչումնիդ վստահ եմ որ ունեցած էք արդէն՝ գերազանցօրէն հարուստ այդ սրբավայրերուն ի տես: Բարի եղէք, ինչպէս միշտ, «մահրում»³ չձգել զիս եւ ընդունիլ կանխայայտ շնորհակալիքս:- Գողգոթա տպագրութեան յանձնուած է արդէն, Մատթէոսեան տպ.⁴ եւ 1-2 ամիսէն ա. հատորը հրապարակ կ'ելլէ⁵:- Ամենախորին ականածանօք

Թէոդրիկ

Կ. Պօլիս, 2 Յիւ. 1921

¹ Երուսաղէմ, Ընդհանուր պատերազմի տարիներուն, 1917-ին, անցած էր բրիտանական իշխանութեան տակ, «Բաղաճականապէս» ազատագրուելով օսմանեան լուծէն: Իսկ Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Եղիշէ Արք. Դուրեան այդ օրերուն արդէն Կ. Պոլիսէն ժամանած էր Երուսաղէմ, ուր իր պատրիարքական թեկնածութեան շուրջ հանդիպումներ տեղի կ'ունենային Բաղաճական ու եկեղեցական դէմքերու հետ՝ վերջ տալու համար Յարութիւն Արք. Վեհապետեան պատրիարքի վախճանումով, 1910-էն ի վեր թափուր մնացող Ս. Աթոռոյ տագնապին: Թէոդրիկ «Երուսաղէմ ազատեալ» ըսելով կը յղուի իտալացի բանաստեղծ Թորկվաթօ Թասսոյի (1544-1595) ԺՁ դարուն հրատարակած «Ազատագրեալ Երուսաղէմ» (*Gerusalemme liberata*) ստեղծագործութեան, որ կը պատմէ իսլամական առաջին արշաւանքի մասին:

² 1922-ի տարեցոյցին մէջ Դուրեանէ կայ թարգմանական Բերքուած մը՝ ֆրանսացի վաղամեծիկ բանաստեղծ Ալպէո Սամէնէ «Ապափնեալին աղօթքը» (էջ 32):

³ Զրկուած (թրք.):

⁴ Մատթէոսեան տպարանը հիմնուած էր Կ. Պոլիս, Յակոբ Մատթէոսեանի կողմէ, 1852-ին, Վէզիր խան, նախ որպէս կազմատուն եւ ապա տպարան: Հետագայ տարիներուն տեղափոխուած է Ամերիկեան խան: 1906-ին երբ Յակոբ կը մահանայ, որդին՝ Վահան, կը ստանձնէ կազմատան ու տպարանի աշխատանքը (տե՛ս Թէոդրիկ, «Տիպ ու տառ», 1912, Կ. Պոլիս, էջ 116-117):

⁵ 1921-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ, Յ. Մատթէոսեան տպարանէն հրատարակուած է «Գողգոթա Թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին» աշխատութեան առաջին հատորը միայն, Մանչեսթրի հայ գաղութի մեկենասութեամբ: Այս աշխատութեան հրատարակութիւնը ունի իր ողիսականը, այլապէս հետաքրքրական, սակայն բաւարարուիմք նշելով, թէ Թէոդրիկի ձեռագրին ամբողջական հրատարակութիւնը առանձին հատորով կատարած է բանասէր Արայ Գալայնեան, Նիւ Եորքի մէջ, 1985-ին: (Աւելի մանրամասն տե՛ս 56-րդ ծանօթագրութիւնը):

*

Théotig, poste restante⁶
Corfou (Grèce)

Գորֆու⁷, 17 Հոկտ. 1923

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր

Երուսաղէմ

Ամսոյս 2 թուակիր օրհնաշունչ նամակնիդ⁸ ալէտանչ հոգիս խաղաղեցուց: Կարգացի զայն՝ ինձ նման նժդեհութեան գիրկը տուայտող գրչի ղարիպ աղբրտանքիս, կարգացի զայն քանիցս եւ ես, Ձեր հաւատաւոր խօսքերուն մէջ գտնելով մարգարէի մարգարիտներ՝ իբրեւ նոր իմն հարստութիւն աղտաւոր հոգւոյս:

Երանի՛ մըն ալ թող իմ շուրթերէս թռի դէպ ի Ձեզ, որ գիտցաք փոփոգել մորմոքանքս՝ այս ահաւոր պանդխտութեանս օրերուն: Կը մաղթեմ որ Սիօնի Աստուածը յամբարամ քաջողջ պահէ զՁեզ Ձեր Աթոռին վրայ, եւ մեզի պէսներ ի հեռուստ բախտն ունենան ատեն ատեն լսելու ամենասփոփ քաղցրութիւնը Ձեր հովուական սրինգին⁹:

Քերթուածնիդ ու նամակնիդ, այդ դաշնակցութիւններէն նոր զոյգ մը, պիտի կազմեն դիւթական մեղեդի մը՝ 1924ի Տարեցոյցիս համերգին մէջ¹⁰: Շնորհապարտ եմ Ձեր Սրբազնութեան՝ հայրական սիրոյ Ձեր նոր հաւատչեային համար:

Որդիական ակնածանօք

Ձերդ խոնարհ

Թէոդիկ

*

Théotig, poste restante
Corfou (Grèce)

Գորֆու, 22 Փետր. 1924

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հայր

Երուսաղէմ

«Խանդաղատանքով ողջունած» էիք «անսպառ կորովը կրակիս» երբ հերու լսած

⁶ Ֆրանսերէն այս դարձուածքը նամակներու վրայ կը դրուէր այն պարագաներուն, երբ ստացողը չունէր մնալուն հասցէ մը ու իր նամակները ստանալու համար կը փութար նամակատուն:

⁷ Գորֆու կղզին, մէկ այլ անունով Քերֆիւա, կը գտնուի Յունաստանի արեւմուտք, Յոնիական ծովու մէջ: Մեծ Եղեռնէն եւ մանաւանդ Բեմալականներու Կ. Պոլիս մուտքէն ետք, արեւմտահայ մտաւորականներ ապաստանած էին այստեղ, ուր կար նաեւ մեծ որբանոց մը: Թէոդիկ եւս, ինչպէս կը գրէ Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի ուղղեալ նամակի մը մէջ, «հալածուած միլիական շարժումէն» ապաստանած էր Գորֆու կղզիի Կասթորի գիւղը: Ան թէեւ կ'ուսուցչագործէր «Նիր Իսք Ռիլիֆ»ի որբանոցին մէջ, սակայն միշտ կը մտածէր հեռանալ «անհրապոյր եւ հիւրամերժ» այդ վայրէն՝ եւ «նետուիլ վայր մը», ուր պիտի կարենար իր նախասիրութիւններուն համաձայն նուիրուիլ աշխատութեանց եւ օգտակար ըլլալ իր անձին ու շրջապատին (Թէոդիկի՝ Նշանեանի ուղղած նամակները տես՝ Վաչէ Դազարեան, «Թղթեայ զաւակներու հայր»ը՝ Թէոդիկ, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. ԻԶ, Պէյրութ, 2006, էջ 263-296):

⁸ Թէոդիկ Դուրեանի այդ նամակը հրատարակած է 1924-ի տարեցոյցին մէջ, էջ 15, «Գիր ու Բերքուած Դուրեան պատրիարքէ» խորագրով:

⁹ Ակնարկը կ'երթայ Եղիշէ Եպս. Դուրեանի՝ Իգմիր, Մամուրեան տպարանէն, 1909-ին հրատարակած «Հովուական սրինգ» հատորին, ուր ամփոփուած են սրբազանի 1904-1907-ի միջեւ գրուած կ'օմաբոյր Բերքուածները:

¹⁰ Դուրեանի դրկածը թարգմանութիւն մըն է ֆրանսացի յայտնի Բերքոյ Լրֆոնք տը Լիլէ (1818-1894), «Երկնի լապտերը» խորագրով, քաղուած *Poèmes tragiques*-էն: Քերթուածը հրատարակուած է 1924-ի տարեցոյցին մէջ, էջ 15-16:

էիք ինէ 1924ի տարեցոյցիս հրատարակութեան համար ճարտարւորիլս՝ այն դժնժակ պանդխտութեանս մէջ, որուն եղտիւրին խորը դեռ եւս խրած կը մնամ: Եւ ապահովաբար յուսախար եղաք, երբ տեսաք թէ «պատրաստած»ս Ձեր ենթադրածին պէս «Ճրագալոյծ» մը ըլլալէ աւելի՝ տխուր գիշեր մըն էր «Հսկումի»: Բայց ընդունեցէ՛ք, Սրբազան Հայր, որ հերոսութեան հաւասար բան մըն էր այս ըրածս, զրկուած ըլլալով այն ամէն դիւրութիւններէն՝ զորս կը վայելէի Սուլթաններու երբեմնի հայրենիքին մէջ: Հիմա, չնայելով թէ ի՞նչ արդիւնք պիտի տայ այս գրական երկունքս, նոր Հսկումի մըն է որ կը պատրաստուիմ, Ձեզ նման ուխտեալ հաւատաւորներ «Եկեսցէ»ի¹¹ հրաւիրելով: Տաճարէս ներս «ոտք դնողներուդ» կը մնայ ի ձեռին ունենալ գոնէ մէջ մէկ մոմ: Ու ես վստահ եմ որ Ձերինը՝ ծաղկապաճոյճ կերոն մը պիտի ըլլայ մարդահասակ,՝ իմա՛ իմֆնագիր քերթուած մը՝ փոխան թարգմանածոյի: 1925ի Գրական Բաժինիս «Խորհուրդ Խորին»ը¹² նորէն Ձեր խոհագին պայծառ լոյսո՛վն է որ պիտի բանամ, Սրբազան Հայր: Լուարո՛ւք գհրաւէր գիշերաձայն հայրենակից ժամակոչ եղբօր Ձեր «Եկա՛յք ի Ս. Եկեղեցի»:

Ամենախորին ակնածանօք

Թէոդիկ

Յ. Գ.- Թուէս 4 ամիս առաջ փորձանք մը անցուցի, որ քիչ մնաց՝ կեանքս արժէր. գիշերանց, անծանօթ փողոցի մը մէջ, ոտքս պարապութեան մէջ կոխելով, բարձրութենէ մը վար ինկայ եւ պատգարակով փոխադրուեցայ յոյն բուժարան մը, ջախջախուած աջ սրունքս գաճելու համար: Նոր դուրս ելայ այդ տանջարանէս ուրկէ քունս աքսոր էին զրկած կալանդիչներս, տեղը՝ տալու համար ինծի արցունք ու հառաչ: Անթացուպերովս մտայ կրկին Որբանոց եւ յերկուս հետս խաղալով դասերուս սկսայ՝ չմեռնելու համար: Չորս հատոր «Գողգոթա թրքահայ հոգեւորականութեան»ս՝ զոր Պօլսոյ թոհուբոհի օրերուն Փարիզ էի փախցուցեր, կը մնայ Վռամշ. վրդ.ի¹³ մօտ, որ հիմա մեկենաս մը կը փնտռէ՝ զայն տպագրել տալու համար անպայման: Եթէ յաջողի, ամրան Փարիզ կ'ըլլամ արդէն, անձամբ հսկելու համար տպագրութեան, նոր մթերած նօթերս եւ ուղղումներս աւելցնելով: Առայժմ կ'ապրիմ պանդուխտի կեանք մը՝ որ անհամոքսիլ սկսած է: Ո՛ւր պիտի յանգի վերջերնիս: Ըսէ՛ք, Սրբազան Հայր, Ձեր հոգւոյն մատաղ, հայրենադարձ ըլլալու յոյս մը կրնա՞նք նշուել մեր հոգիներուն սեւախանձ լապտերին մէջը....:

նոյն

¹¹ Հսկումի արարողութիւնը կը սկսի Հանգստեան ժամերգութեան «Եկեսցէ ի վերայ իմ» սաղմոսով (ՃԺԸ) եւ անոր յաջորդող «Եկեսցէ Տէր» ֆաղուածով, այս պատճառով Հսկումի արարողութիւնը ստացած է նաեւ «Կարգ Եկեսցէի» անունը:

¹² Ս. Պատարագի սկիզբը ազդարարող հոգետր երգը:

¹³ Վռամշապուհ Արք. Քիպարեան ծնած էր 1855-ին, Շապին-Գարահիսար, ուր ալ ամուսնացեալ ֆահանայ ձեռնադրուած է: Տեղւոյն իշխանութիւնները զիմ կ'ափսոսէին Կ. Պոլիս: Երէցկնոջ՝ Թագուհիի 1894-ին յանկարծամահ ըլլալէն ետք վեղար կ'ընդունի, կ'արժանանայ վարդապետական գաւազանի՝ Եղիշէ Եպս. Դուրեանի ձեռամբ: Կը պաշտօնավարէ Փարիզ, որպէս տեղւոյն հոգետր հովիւր: 1926-ին կ'ընտրուի թեմակալ առաջնորդ, կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս: Կը վախճանի 1940-ին:

*

Տնօրեն ժողովին

12 Հոկտ. 1924

ԵԵԴ¹⁴

Théotig, poste restante

Corfou (Grèce)

Գորֆու, 28 սեպտ. 1924

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր

Երուսաղէմ

Կը հաստատեմ Յունիս 15 թուակիր նամակս: Ներկայիս ուրախ եմ Ձեր Ամենապատուութեան հաղորդելու թէ իննամսեայ երկունքէ մը վերջ՝ ծնունդ կրցայ տալ 19րդ թուղթէ զաւկիս՝ Ամէնուն Տարեցոյցին, որուն տպագրութիւնը ամիսէ մը կ'աւարտի Վիեննա¹⁵, տիպուտառով, կաղապարներով ու բովանդակութեամբ շատ վայելուչ: Նախամաս եղող Գրական բաժինս Ձեր քերթուածովը կը բացուի¹⁶: Հրա՛ջը որ անմատեան եւ անբարեկամ այս միջավայրին մէջ յաջողեցայ զայն յամբոկ ածելու՝ շատ աւելի ճոխ ու շահեկան քան նախորդ տարիները: Ուղիղ է ուրեմն այն խօսքը թէ մարդ տառապանքի մէջ աւելի ներանձն ու հնարիմաց կը դառնայ. «Պէտք ի հնարս մղեն զմարդ»:- Ի՛նչ որ ալ ըլլամ ու արտադրեմ հոս, ափսո՛ս որ միջավայրս չէ. շա՛տ երազեցի տեղ մը մեկուսանալ եւ բառգիրքիս¹⁷ եւ այլ երկերուս կերպարանք տալ: Հեռաւոր հորիզոններու տակ գտնուող բարեկամներէս երկուքը մանաւանդ, Բաբգէն Եպսկ.¹⁸ եւ Կ. Գաբրիէան¹⁹ ինքնաբերաբար քանիցս ինձ թելադրեցին հող գալ: Առաջինը Յլս. Ջին Արլինկթընէն²⁰ կը գրէր ինձ. «Յուսով եմ որ օր մը կարող պիտի ըլլանք Երուսաղէմ, Ս. Յակոբի տպարանին մէջ տպագրել Տարեցոյցդ, եթէ ուզես վանականի խցիկի մէջ շարունակել պրպտում-

¹⁴ Այս մակագրութենէն կարելի է ենթադրել, թէ Դուրեան նամակը յղած է Տնօրեն ժողովի, որ պաշտօնապէս քննարկած է Թէոդիկի Երուսաղէմ գալու բաղանմը:

¹⁵ 1925-ի «Ամէնուն տարեցոյցը»ի տպագրութիւնը իրականացած է Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան տպարանին մէջ:

¹⁶ 1925-ի տարեցոյցին մէջ հրատարակուած է Եղիշէ Արք. Դուրեանի «Յորդանանէն դէպ ի Մեռեալ ծով» փերօւածը, էջ 3-6:

¹⁷ Նկատի ունի պոլսահայ բարբառին՝ հայեվարին նուիրուած իր կոթողային աշխատասիրութիւնը, որ տակաւին անտիպ կը մնայ: Բառարանը 1905-ին արժանացած է Իզմիրեանց գրական մրցանակին:

¹⁸ Բաբգէն Եպս. Կիլիկեան ծնած է 23 Մարտ 1868-ին, Այնթապ, ուր աւարտած է Վարդանեան կրթարանը: Աւամաշու դպրեվանքէն շրջանաւարտ ըլլալէ ետք 1895-ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ: Վարած է Ճանիկի (1897-1899), Տարօնոյ (1899-1900), Գաղատիոյ (1909) առաջնորդութիւնները, եղած է փոխվանահայր ու վերատեսուչ Աւմաշու դպրեվանքի: Եպիսկոպոս՝ 1910-ին: 1923-ին կը հասնի Ս. Յակոբեանց վանք, ուր դասախօսի պաշտօն կը ստանձնէ ժառանգաւորաց վարժարանի ու Ընծայարանի մէջ: 1928-ին Կիլիկիոյ Սահակ Բ հապայեան կաթողիկոսի տնօրինութեամբ կը կարգուի արքուակից-կաթողիկոս: 1930-ին կը հաստատուի Անթիլիաս: 1931-ին Հալէպի մէջ կը ստանայ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն եւ օծում: Կը վախճանի 9 Յուլիս 1936-ին, յԱնթիլիաս: Հէղինակ է պատմաբանասիրական բազմաթիւ աշխատութիւններու:

¹⁹ «Գուժկան Սեբաստիոյ»՝ Կարապետ Գաբրիէան (Սեբաստիա, 1867-1925, Երուսաղէմ), բանասէր, բառարանագիր, որ հայոց տեղահանութիւնը յաւերժացուցած է իր «Նշեղնապատում»ով («Նշեղնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ», տպ. «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924): Յեղասպանութենէ ետք միջոց մը Հալէպ մնալէ ետք Օգոստոս 1920-ին ապաստան գտած է Երուսաղէմ, ուր կ'ուսուցչագործէր ժառանգաւորաց վարժարանէ ներս: Հարկ է նշել, թէ Կարապետ Գաբրիէանի որդին՝ Գեղամ, ընդգրկած էր եկեղեցական ասպարէզը՝ Կիրեղ Եպս. Գաբրիէան (1921-2003), դառնալով Ս. Աթոռի նոր շրջանի պատմութեան կարեւոր անուններէն մէկը, որպէս Երուսաղէմի Ս. Թարգմանչաց վարժարանի երկարամեայ տեսուչ եւ Ս. Տեղեաց արքուն պաշտպան:

²⁰ Յիշեալ թուականներուն Բաբգէն Եպս. Կիլիկեան հովուական պաշտօնով կը գտնուէր Միացեալ Նահանգներու մէջ:

ներդ»²¹։ Երկրորդը Օգոստ. 31 թուականաւ կը գրէր ինձ նոյնպէս. «Դուրեան Սրբազանին բնքնակը մտի՛ր հոս գալու համար. տպարանը քեզմո՛վ է որ պիտի շարժի, կը խորհիմ»։ Երեսուն տարիէ ի վեր, գիտէք արդէն, հայ մամուլին սեւ թանաքն եմ շնչեր եւ անոր անիւներուն ճռինչն է ունկնդրեր լսելիքս։ Ես ալ չեմ գիտեր թէ ո՞ր օրիս սպասելու եմ՝ սա հիւրամերժ եւ անհայ կղզիէն հեռանալու եւ գրչի պարապմանցս լրջօրէն լծուելու համար։ Կը մաղթեմ անձիս որ արժանի ըլլամ Ս. Յակովբեանց վանուց տպարանը վերակազմելու²² գործին մէջ ճաշակաւ ու փորձառութիւնս խառնելու եւ դրոշմելի առաջին մատեանն ընելու Զերդ Ամենապատուութեան «Հայ Մատենագրութեան պատմութիւնը»²³։ Զմեռս ալ թող անցնի. գարնան՝ պիտի կրնամ արդեօք թեւածել դէպ ի Պաղեստին, իբրեւ ծիծառ ժիրաժիր։ Համբուրի Զեր Ս. Աշոյն, եմ միշտ Զեր խոնարհ որդին

Թէոֆիկ

*

Théotig, Poste Restante
Corfou (Grèce)

Ամենապատիւ
Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Իբրեւ Հայրենակից մը, զարմանախառն ուրախութիւն մը պիտի զգաք անշուշտ, երբ ըսեմ, թէ իր 20րդ. Տարին լրացնող գալ տարուան Տարեցոյցիս տպագրութիւնը սկսած է արդէն ի վեճեալ²⁴։ Առաջագրած եմ 600 էջ²⁵ ընել այն՝ ծայրէ ի ծայր 8 փունթօ տառով շարուած, որ ըսել է՝ սովորական տառով 900 էջ։ Շատ չէք տեսներ, կը կարծեմ, մարած եռանդիս յանկարծական բռնկումը, վասն զի տեսակ մը նախանձալուզութիւն մը կը մղէ զիս ճիգ ընելու՝ գերիշխան մնալու համար մրցորդներուս բանակին մէջ։ Թէ ի՛նչ պայմաններով, նիւթական ի՛նչ զոհողութեամբ եւ գերմարդկային ճիգերու ի՛նչ անխնայ վատնումով կ'ընեմ այս բանը՝ հասկանալի է Զե՛ղ համար որ մօտէն կը ճանչնաք անծերանալի սիրտս եւ վշտերու մէջ թրծուած ուղեղս։ Օրական 4^{1/2} ժամ քուն սահմանած եմ անձիս, եւ այս «կրթութիւն»ը կամ տքնութիւնը մասամբ կը գողնայ ինչ հայրենաբաղձութեան սաստկութիւնը։

Այսչափ կանուխ սկսուած գործի մը համար, անհնար ըլլալով գրական բաժնի բոլոր աշխատակիցներս ի մի հաւաքել այժմէն, նախամաս ըրի Տարեցոյցիս՝ Յտարիէ հետէ ձեռքս եղող մէկ ուսումնասիրութիւնս այգեբանական ու մատենագրական, զոր 11րդ.

²¹ Թէոֆիկի մահուան առթիւ գրի առած մահախօսականի մէջ Բաբգէն Սրբազան անոր մասին կ'ըսէ, թէ «կը փափաքէր Երուսաղէմ գալ եւ Ս. Յակոբի հովանոյն ներքեւ շարունակել իր գրական աշխատանքը իբրեւ անվեղար-վարդապետ» (տե՛ս «Սիոն», Յուլիս 1928, թիւ 7, էջ 224)։

²² 1833-ին, Գաբրիէլ Նիկոմիդացի Պատրիարքի օրօք եւ Պօղոս Ադրիանապոլսեցիի եւ Զաֆարիա Տէր Պետրոսեան պատրիարքներու ջանքերով հիմնադրուած Ս. Յակոբեանց վանքի տպարանը, փակ կը մնար 1915-էն յետոյ։ Տպարանը պիտի վերաբացուէր Մայիս 1925 թուականին՝ առաջին անգամ լոյս ընծայելով Դուրեան Պատրիարքի «Դուագներ մանուկ Յիսուսի կեանքին» պատկերազարդ հատորը (այս մասին՝ Մեսրոպ Եպս. Նշանեան, «Տպարան Առաքելական Աթոռոյն Սրբոց Յակոբեանց Երուսաղէմի», «Սիոն», Նոյ. 1933, էջ 358-359)։

²³ Դուրեանի «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան» աշխատասիրութիւնը հրատարակուած է յետմահու՝ 1933-ին, որպէս Դուրեան մատենաշարի առաջին հատորը (463 էջ)։

²⁴ 1926-ի «Ամէնուն տարեցոյցը»ի տպագրութիւնը իրականացած է Վեճեալի Մխիթարեան միաբանութեան տպարանին մէջ. ի Ս. Դազար։

²⁵ 1926-ի տարեցոյցը 736 էջ է։

անգամն ըլլալով նոր նոր մաքուրի դրի ու խաւրեցի Վենետ՝ պատկերներով (200 էջ)²⁶:

Փրկութիւն չկայ, ամենասիրելի Սրբազան Հայր, Ձեզմով պիտի բանամ կրկին գր. բաժինս: Մինչեւ Մայիս 1 բարի ըլլայիք ինձ հասցնել Ձեռագիրնիդ, անշուշտ ինքնագիր, այսինքն մին այն քերթուածներէն՝ որոնց ընթերցումը նոր բարեպաշտութեամբ մը կը համակէ հաւատքէ ու ծաղած ստուարաթիւ Հայոց հոգիները: Եսայեան²⁷, Կամսարական²⁸ եւ Չօպանեան²⁹ ազնիւ գտնուեցան փութացնելու իրենց յօդուածները, որքան եռանդս գնահատելնուն, նոյնքան ալ զիս մեղքընալնուն, որ թափառականի խեղճուկրակ կեանքս կապած եմ այս գործին: Այս մեղքնալը կրկին մեծութիւն կ'ստանայ Ձեր սրտին մէջ, երբ միտք բերէք որ նոյն աւազանը մտած ենք երկուքս Եէնի Մահալլէի ժամը³⁰, նոյն ձեմարանը³¹ ճանչցած ենք երկուքս, եւ Պետրոսներ՝ «Սկիւտարի սոխակ»³² դարձնող նոյն օդը շնչած ենք հոն: Տառապած Հայու իմ աղօթքիս խուլ չի՛ կրնար մնալ երկնաւոր Տէրը. հազա՛ր ապրիք:

*Գրած էի հերոս Գաբրիէանի, որ Ձեր Սրբազնութենէն լուսաբանուի «խորձուիլ, խաւարծիւ, խաւարծի» բառերուն իսկական նշանակութեան եւ ստուգաբանութեանը մասին: Չպատասխանած՝ անդենը գնաց³³: Նոյնը կրնեցի Բաբգէն Ս.ի: Ամիսուկէսէ ի վեր զիս անպատասխանի կը շարունակէ թողուլ: Դիմեցի Վենետ, Հ. Վարդան Հացունի³⁴ գրեթէ գիտցածներս գրեց ինծի, եւ գործը քիչ մըն ալ թնճուկցուց, երբ Գողթան երգերէն հատուած մը յիշեցուց ինձ. «Տենչայ Սաքենիկ տիկին տենչանս զարտախոր խաւարտ եւ զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ»³⁵: Ի՞նչ է եղեր Տիկին Սաթենիկի սաստիկ բաղձացածը. հանելուկ: Հ. Հացունի «ի բարձիցն»ը՝ սեղանին շուրջ դրուած բարձերը կ'ըմբռնէ, նաեւ սեղանն իսկ: Հնչնութէ մը փրկած պիտի ըլլաք զիս, եթէ հաճիք ընդ փոյթ լուսաբանել այս հատուածն ու «խաւարծիւ- կմ.- խորձուիլ» բառը:

Ձերդ միշտ անայլայլ սիրով
եւ խորին ակնածանօք՝ Թէոդիկ

Գործու, 1 Ապր. 1925

Յ. Գ.- Բաբգէն Ս. ա՛յնքան համբերութիւն ինձ յանձնարարեց հոգ գալուս մասին:

²⁶ Խօսքը կը վերաբերի Թէոդիկի «Ուրբն ու իր բերքը» ծաւալուն ուսումնասիրութեան, որ հրատարակուած է «Ամէնուն տարեցոյցը 1926», Վենետիկ, էջ 24-170, «Ամէնուն տարեցոյցը 1927», Փարիզ, էջ 120-124, «Ամէնուն տարեցոյցը 1928», Փարիզ, էջ 141-144:

²⁷ Զապէլ Եսայեան, «Յակոբ մօրեղբայրս», «Ամէնուն տարեցոյցը 1926», Վենետիկ, էջ 342-353:

²⁸ 1926-ի տարեցոյցի էջերուն շհանդիպեցանք արեւմտահայ անուանի արձակագիր Կամսարականի (Պոլիս, 1866-1941, Վիշի) որեւէ գրութեան:

²⁹ 1926-ի տարեցոյցին Չօպանեան աշխատակցած է Հիւկոյէ թարգմանութեամբ մը («Եղբայրութիւն», էջ 213-215):

³⁰ Նկատի ունի Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին, որ ժՁ դարուն կառուցուած է վանեցի ու մշեցի հայ վարպետներու կողմէ:

³¹ Ճեմարանը կառուցուած էր 1838-ին, Ս. Կարապետ եկեղեցոյ դիմաց, Կ. Պոլսոյ Ս. Երուսաղէմի նախկին վանքի տեղոյն վրայ: Իրենց ուսումը այս վարժարանի մէջ ստացած են Դուրեան եղբայրները, Թէոդիկ, Զապէլ Ասատուր, Մելիքն Կիրճեան եւ այլ յայտնի դէմքեր:

³² Նկատի ունի բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանը (1851-1872), որու կրտսեր եղբայրն էր Եղիշէ Սրբազան:

³³ Կարապետ Գաբրիէան իր մահկանացուն կնիւմ էր 19 Փետրուար 1925-ին, Երուսաղէմ:

³⁴ Յայտնի բանասէր, պատմաբան, ծնած է 10 Յուլիս 1870-ին, Պարտիզակ: Կրթութիւնը ստացած է Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքը՝ 1892-ին ձեռնադրուելով ֆահանայ ու դառնալով անդամ Մխիթարեան միաբանութեան: Վարած է կրթական ու վարչական կարեւոր պաշտօններ Մխիթարեանց դպրոցներուն եւ Ս. Ղազարի մէջ: 1935-էն մինչեւ իր մահը եղած է Ս. Ղազարու ձեռագրապետը: Կարեւոր աշխատութիւններն են՝ «Ճաշեր եւ խնջոյք նին Հայաստանի մէջ», «Պատմութիւն հայոց աղօթամատոյցին», «Հայ դրօշները պատմութեան մէջ» եւն.: Վախճանած է 8 Յուլիս 1944-ին:

³⁵ Հատուածը փաղուած է Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Հայոց»էն, գիրք առաջին, գլուխ Լ (ԼԱ)-էն:

Այդ առաքինությունն սպառած չէ թէեւ, բայց զիս թերահաւատութեան մղելու կը հարկադրէ՝ անցնող ժամանակը չափէն աւելի ըլլալուն: Այլ եւս մոռնալ պիտի ջանամ այդ յոյսս ալ, քանի պղատոնական կը մնայ միշտ համակրութիւնը: Գրիչս ողջ ըլլայ, ու տարեցոյցս. որ հորիզոնի տակ ալ որ գտնուիմ, ա՛ն պիտի փրկէ զիս ու պիտի չիջնէ մատուրներէս վար՝ ցվախճան կենցաղիս³⁶: Ի՞նչպէս մտովի չյեղցեղեմ արեւել. առածը. «Իսթէյէնին գուլըյըմ...»³⁷ եւն.:

Նոյն

*

Théotig, Poste Restante
Corfou (Grèce)

Ամենապատիւ

Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Ի ձեռին ունիմ ամսոյս 11 թուակիր նամակնիդ՝ Զատիկուան 3 հաւկիթներով, Հիւկոյի եւ Վէրհարնի քերթուածներով³⁸, զորս ըմբոշխնեցի, ու քիչ ատենէն պիտի ըմբոշխնեն բոլոր Հայերն ալ: Դարիպին աղօթքը շատ սրտանց կ'ըլլայ. Աստուած ամուր ձեռքով պահէ զՁեզ, որ Ձեր խօսքով, գործքով ու գիրով զըմմէ՛նը մխիթարէք:

Վէրհարնի «Խաղաղական»էն տող մը միայն հոս ընդօրինակել հարկ կը տեսնեմ, առաջն առնելու համար պատահական սխալմունքի մը.

Երբ դիապահ սենեկին մէջ խաչարդեն զայն՝

Կարմիր ընդգծածս ճիշդ է, «խաչով յարդարել»ի իմաստով³⁹:

Ապր. 1 թուակիր նամակիս Յ. Գ.-ը կը կազմէր խնդրանք մը՝ Գողթան երգի մը մէջ սպրդած խաւարծի բառին ու նոյն հատուածին աշխ. թարգմանութեանը մասին: Բարի եղէք, Սրբազան Հայր, հաղորդել հանելուկին լուծումը Բաբգէն Ս.ի որ ինձ փութացնէ: Տարեցոյցս կը փալէ՛ կոր. կաղակրկին «Թէոգիկ»էն երջանիկ. Յոդ ֆօրման շարունեցաւ:

Համբուրիւ Ձեր Ս. Աշին, կը մնամ իս. ծ.

Թէոգիկ

Գորֆու, 21 Ապր. 1925

*

Théotig, B. P. 295
Nicosia (Cyprus)

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հայր,

Դուք իս չէք հարցներ, թափառական զաւակնիդ: Այս նոր կղզին, ամենանոր շէն-

³⁶ Յիրալի, Թէոգիկ յանկարծաման կը դառնայ գրիչ ի ձեռին, 1929-ի տարեցոյցը պատրաստելու ընթացքին, 24 Մայիս 1928-ին:

³⁷ «Ուզողի ծառան եմ...» (թրք. առած): Ամբողջութիւնն է՝ «Ուզողի ծառան եմ, չուզողի՝ թագաւորը», այսինքն՝ եթէ գիտես որ քեզ կ'ուզեն՝ դարձիր անոր ծառան, բայց երբ զգաս որ քեզ չեն ուզեր՝ ապա գիտցիր հոնկէ հեռանալ: Թէոգիկ այս առածով կարծես կ'ուզէ յայտնի դարձնել իր սրդողութիւնը:

³⁸ Դուրեան 1926-ի տարեցոյցին համար դրկած է թարգմանածոյ փերթուածներ. Հիւկոյէն՝ «Յանքի եղանակ. իրիկունը» եւ Էմիլ Վերհարնէն՝ «Արեւագալ» եւ «Խաղաղական» (էջ 205-207): Թէոգիկ փերթուածներու մուտքին դրած է նաեւ Դուրեանի 3 Ապրիլ 1925 թուակիր նամակէն հատուած մը:

³⁹ Թէեւ Դուրեանի նամակը տեսած չեմք, սակայն յայտնի է որ իր պատասխանը դրական եղած է. այդպէս ալ հրատարակուած է տարեցոյցին մէջ:

քի մը մէջ, յուսահատօրէն մենիկ եմ նորէն, ու լծուած աշխատութեան: Հաշուակալի տաղտկալի պաշտօնէս դուրս⁴⁰ կը ջանամ ատեն գտնել, շէի հատորս կերպարանելու համար: Յուսահատ, անո՛ր համար որ դարձեալ «անմատեան Ալպան»⁴¹ եմ հոս, եւ Ասպէտի⁴² պէս մէկն ալ չունիմ շուրջս: Զաւէն Ս.⁴³ շինութեանց գործերով ու մառանով կը հետաքրքրուի, ու կը զարմանայ թէ ի՛նչպէս չեմ ձանձրանար՝ օրն ի բուն խուցս քաշուած տատելով:

«Կոչնակ»ի մէջ «Հայ Աշուղ»ներու վրայ ուսումնասիրութիւննիդ⁴⁴ լարուած ուշադրութեամբ ընթերցայ, եւ նախանձեցայ պարզապէս որ ատանկ լուրջ ուսումնասիրութիւն մը Ձեր ստորագրութեամբ տակաւին չէ փայլեցուցած Տարեցոյցիս աղօտ էջերը: «Հայկ. Մատենագրութե. Պատմութե.» Ձեր հոյակապ երկէն եթէ իբր նախաճաշակ տաք շէի հատորիս համար որեւէ մաս կամ հատուած, չափ պիտի չունենայ ուրախութիւնս, որ շատոնց է՝ սրգողած է հետս: Այդ մասը կամ հատուածը, իմ կարճ խելքովս, ձգելիք ձեր մէկ ակնարկն է Ռամկօրէնի վրայ՝ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Որպէսզի գալ տարւանս ներկայանալի բան մը ըլլայ, կ'արժէ որ Դուք անո՛վ երեւիք հոն, ինքնագիր քերթուածի մըն ալ շնորհը à marquer: Ի՛նչպէս գտաք Ձեր հատորս. թափած աչքիս լուսէն շամանթաղ մը նշմարեցի՞ն Ձեր արծուբեր ականողիքը. հետաքրքիր եմ իմանալ⁴⁵:

Որդիական ականածանօք, կը մնամ Ձերդ միշտ խոնարհ եւ ակնդէտ Ձեր թուղթէ անգին շնորհին՝

Թէոդիկ

Նիգոսիս, 15 Փետր. 1926

*

[այցեքարտ]

Թէ՛ՈՒԴԻԿ՝ իր խորին ականածանքներով, եւ ականկառոյց՝ նախնեաց Ռամկօրէնի վրայ ուսումնասիրութեան, նաեւ Քերթուածին, ընկերացած Ն. Ամենապատուութեան ամենազինքին կենդանագրին:

ԿԻՊՐՈՍ

ՆԻԳՈՍԻՍ

16.3.26

⁴⁰ Թէոդիկ 1926-1927 թուականներուն որպէս հաշուակալ պաշտօնավարած է Կիպրոսի մէջ. Նիկոսիոյ Մելգոնեան կրթական հաստատութենէ ներս:

⁴¹ Թրքերէն ասոյթ մը («Քիթապըզ Արնավուտ»): Ալպաներէնը գրաւոր հարուստ ժառանգութիւն մը չէ ունեցած. մահմետական, ուղղափառ ու կաթողիկէ ալպանացիներ կը փորձէին գործածել տարբեր այբուբեններ, ըստ իրենց դաւանական ծագումին: Թէեւ տարբեր հատուածներ գործածած են արաբատառ, լատինատառ ու յունատառ այբուբեններ, սակայն ալպանացիները իրենց անկախութենէն, այսինքն 1912-էն բաւական ետք միայն որդեգրած են լատինականի հիմամբ ստեղծուած միասնական այբուբեն մը: Ասոյթը, որ այսօր այլեւս մոռցուած է, յաճախ կը գործածուէր ժամանակի մամուլին մէջ:

⁴² Յովհաննէս Ասպէտ, մէկ այլ ծանօթ անունով Օննիկ Զիֆթէ-Սարաֆ, բուն անունով՝ Յովհաննէս Արիստոմեան, ծնած 1874-ին Սկիւտար, Կ. Պոլիս: Դուրս գտնուած շրջանին եղած է Թէոդիկի գլխաւոր աշակիցը, տարեցոյցի պատրաստման աշխատանքին մէջ:

⁴³ Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեան (1868-1947) 1924-ին եկած էր Կիպրոս՝ Մելգոնեան կտակի կարգադրութեան հարցով. Կարապետ Մելգոնեանի հրաւերով: Ան կտակի Բարեգործականի փոխանցումը կատարելէ ետք եղած էր հաստատութեան լիազօր վարիչը, մինչեւ իր հրաժարումը, 18 Դեկտ. 1926 թուականը:

⁴⁴ Տէս Եղիշէ Արեւս. Դուրեան, «Քանի մը նկատողութիւններ հայ աշուղութեան վրայ», «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 2 Յունուար 1926, ԻԶ տարի, թիւ 1, էջ 2-4:

⁴⁵ 1926-ի տարեցոյցի մասին Դուրեանի տողերը հրատարակուած են 1927-ի երկրորդ էջին վրայ:

*

Théotig, B. P. 295

Nicosia (Cyprus)

Ամենապատիւ

Տ. Տ. Եղիշէ Արքեպս. Դուրեան

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Անձկալիդ իմ Սրբազան Հայր,

Ի ձեռին ունիմ ամսոյս 9 թուակիր Զեր յորդորականը՝ զոր քանիցս կարդացի, մանաւանդ առաջին էջը, բժշկապետի մը հրահանգները լսող հիւանդի մը պէս: Թէ ի՛նչ չափով օգտակար եղաւ անձիս Զեր դեղագիրը, արդիւնքը քանի մը ամիս վերջ պիտի զգամ: Գլուխս վրան հանգչեցնելիք բարձ, անձս մէջը բանտելիք խուց, երկո՛ւքն ալ ունէի ի Քէրքիրա⁴⁶. չունեցածս մտաւորական մթնոլորտն էր՝ զոր երազելով թռայ այս կղզին, ու երբ այդ մթնոլորտը շտեմայ շուրջս՝ անշուշտ ուժգին պիտի ըլլար խաբկանքս: Ունինք Զեր ձեռնասունը՝ Զաւէն Սրբազանը հոս որ քաջահմուտ է մառանի նպարեղէնի ու շինութեանց նիւթերու վերաբերեալ ամէնական բանի, բայց երբ գիրքի խօսք ընեմ՝ կարծես ապշահար դէմքով մը կ'ողջունէ զիս⁴⁷: Իր գիրքերը Պաղտատն են եղեր⁴⁸: Աղաչեցի որ մէկ մասը, մանաւանդ Larousse pour Tous⁴⁹ հոս փոխադրէ. ան կողմերը չեղաւ եւ ըլլալի՛ք ալ շունի: Յետոյ, հոս իբր դիւանապետ՝ անշուշտ աչքէս պիտի չվրիպէր Զեր բարեխօսականը գրչի եղբօրս՝ Գօլանճեանի⁵⁰ մասին. դիտմամբ օգնականիս պատասխանը գրել տուաւ, եւ ի՛նչ պատասխան, «իճապընա պագըլաճագ»⁵¹. անդին Գօլանճեանի մը շունչը կը հոտի եղեր անօթութենէ եւ աղէկիզիկ էջեր կը յղէ եղեր Զ[աւէն]. Ս[րբազան].ի, տնօրէնին ու ինծի, որո՞ւն հոգը: Բերանս մագ բուսաւ՝ թախանձելէն. «նկատի պիտի առնենք» բանաձեւը չձգեց շրթունքէն: Երբ շուրջս կը նայիմ եւ երէց տղերց հոյլը կը տեսնեմ՝ իբր ուսուցիչ կանչուած, անշուշտ պանդուխտի հոգիս կը խշխշայ՝ միտք բերելով անդին, Պուրթէշի մէկ անկիւնը ինկած ֆրանսագէտ բանաստեղծ մը, որուն գուցէ մանանեխ հրամցուի օր մը... ճաշէն վերջ: Հէ՛ք Եղուարդ, բոլոր Հայութենէն պաշտուած Հովուապետի մը բարեխօսութի՛ւնն ալ չգօրեց՝ քաղցր ամոքելու համար...:

⁴⁶ Գործու կղզիի գլխաւոր բնակավայրին անունը, որ դարձած է նաեւ կղզիի արդի անունը:

⁴⁷ Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեան, որ Արմաշու դպրեւանքին մէջ աշակերտած է Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի ու Եղիշէ Վրդ. Դուրեանի, աւելի շատ ծանօթ էր իր վարչական քան մտաւորական կարողութիւններով: «Զաւէնի նկարագիրն է արթուն եւ տոկուն վարչականութիւնը», պիտի գրէ իր մասին Օրմանեան, «սոսիս եւ խօսիս»-ին մէջ: Տարիներ անց սակայն Զաւէն Պատրիարք գրի պիտի առնէր ու Գահիրէի մէջ 1947-ին՝ իր մահուան տարին իսկ պիտի հրատարակէր «Պատրիարքական յուշերս» փաստագրական կոթողային հատորը:

⁴⁸ Զաւէն Պատրիարք թէւ ծնած էր Մուսուլ, սակայն սնած էր Պաղտատ, ուր կը գտնուէր իր ընտանեկան տունը: 1927-ին երբ Մելգոնեան հաստատութեան խնամակալութեան նախագահի պաշտօնն ալ կը ձգէ, Եգիպտոսէն կը փոխադրուի Պաղտատ, ուր ալ կը մնայ մինչեւ իր մահը:

⁴⁹ «Լարուս բոլորի համար»: Երկհատորեայ յայտնի համայնագիտարան, որու առաջին հատորը հրատարակւած էր 1907-ին, իսկ երկրորդը՝ 1908-ին:

⁵⁰ Եղուարդ Գօլանճեան 1880-ին ծնած էր Սկիւտար, Կ. Պոլիս: Աւարտելէ ետք Պէրպէրեան վարժարանը, կը ստանայ հայերէնի ու ֆրանսերէնի ուսուցիչի վկայական: Վաղ տարիքէն բանաստեղծութիւններով ու գրական ուսումնասիրութիւններով հանդէս կու գայ Պոլսոյ մամուլին մէջ: 1910-ին կը հրատարակէ իր առաջին գիրքը: 1922-ին կը հեռանայ ծննդավայրէն ու կը հաստատուի Պոմբէ: Կ'անդամակցի ՀՕԿ-ի ու իր գործունէութեամբ սատար կը հանդիսանայ Սովետական Հայաստանի: Կը մահանայ 12 Յունիս 1957-ին, Պոմբէ:

⁵¹ «Ինչ որ հարկ է՝ պիտի կարգադրուի» (թրք.):

*Հաշիւի ու թիւի պայմանադրական պաշտօնէս դուրս, ժամանակ շատ կը ճարեմ նորէն (երբ մանաւանդ քունի պահերէն ալ խորեմ), կերպարանելու համար 27ի հատորս: Երեք ամիսէ ի վեր վրան եմ ինկած գործիս՝ երես ճերմկցնելիք բան մը ողջունծեւելու համար: Ամիսէ մը սկիզբ կու տամ տպագրութեան: Բարգէն Ս.ի նամակաւ Ձեր կողմէ ինձ խոստացուածը միայն «բանասիրական» մը չէր, Սրբազան Հայր, այլ եւ քերթւած: Երկուքին ալ ակնդէտ պիտի մնամ, գոնէ ձեր թանկագին ձեռագիրներով շքաւորելու համար անշուք կեանքիս հետ հատորիկս ալ: Գալով Ձեր «մանր մունր դիտողութեանց» էւելօք շնորհակալ եմ որ քնատութենէս (ինչպէս կը կարծէք) եւ գրաշարի անճարակութենէ (որուն չէք ուզեր անդրադառնալ) սպրդած սխալները մատնանշած էիք: Պիտի օգտուիմ բոլորէն ալ եւ 27իս մէջ պիտի դնեմ պատշաճ յիշատակութեամբ: «Բնորթ»ն իմ նորաբանութիւնս չէ, ես ա մը գողցեր էի նին քովէն. «Առձեռն»ն ունի: «Ունջ»ն առանձին յիշատակած եմ. «որթունջ» նորակերտնիդ գեղեցիկ գտայ, իսկ ա՛լ աւելի գեղեցիկ եւ ըմբոն՝ ընջուղի յիշատակութիւննիդ: (Պէտքը չէ՞ր որ հո՛ղ դատէի օրն ի բուն, եւ չգիտցած բաներուս համար դիմէի կենդանի Համայնագիտարանիդ...: Հոս որո՞ւ դիմեմ): Գալով Բաքոսի «դասական»ութեան, օգտուեցայ Փարիզ նո՛ր նոր տպուած ստուար դիցաբանութենէ մը պատկերազարդ⁵², զոր յօրինած է P. Commelin⁵³ (Agrége de l'Université⁵⁴): Agrégéի մը տրուած չէ անշուշտ Դուրեան մը ըլլալ՝ ներշնչւելու համար նոյն նիւթերէն - խոստովանեցէք, սակայն, Սրբազան Հայր, թէ ամէնուն ուտելիք ապուրը չէ նմանօրինակ ուսումնասիրութիւն մը՝ զոր մինչեւ որ վերջակիտէի, ստիպուեցայ ծունկ չոքիլ, «պաղծի»ներու⁵⁵ առջեւ, դիմել այգեբաններու եւ Համայնագիտարաններու եւ Պոլսոյ Մատենադարանս մեծ մասամբ աչքէ անցընել՝ գաւառիկ բառերու պատշաճ կիրառումին համար: Դժուա՛ր թէ տրուի ինձ նոյն համբերութիւնը՝ յիսունէս վերջ ձեռնամուխ ըլլալու համար համանման մագկոխնձ երկասիրութեան մը: Եւ եթէ օտարութեան մէջ փակեմ օր մը աշուիս, մի՛ մոռնաք որ «Գողգոթա Թրքահայ Հոգեւորականութեան»ս՝ 5 հատոր՝ կը մնայ քովս անտիպ, 3 տարիէ ի վեր գաղթականներէ քաղած նորանոր նօթերովս ճոխացած եւ ստուարացած, արժանի՛ յետմահու հրատարակութեան մը ի վանս Ս. Յակոբեանց...⁵⁶:

Ակնկառոյց Ձեր պատասխանին՝ կը համբուրեմ Ձեր Ս. Աջը՝ շնորհ տալու համար

⁵² Խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի 1907-ին Փարիզ հրատարակուած Mythologie grecque et romaine (Յունական ու հռոմէական դիցաբանութիւն) հատորին:

⁵³ Pierre Commelin (1837-1926), ֆրանսացի գրող ու թարգմանիչ: Թարգմանած է լատին հեղինակներու երկերը, դասախօսած է Փարիզի եւ Նիորթի կրթական հաստատութիւններէն ներս:

⁵⁴ Փոխտնտցիչ համալսարանի:

⁵⁵ Այգեպան (թրք.):

⁵⁶ Թէոդիկ «Գողգոթա թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարին» աշխատութեան առաջին հատորը հրատարակած էր Կ. Պոլիս, 1921-ին, Յ. Մատթէոսեան տպարանէն, Մանչեսթրի հայ գաղութին մեկենասութեամբ: Քաղաքական հետագայ վերիվայրումները պատճառ կը դառնան, որ յաջորդ հատորները լոյս չտեսնեն, Թէոդիկ ալ իր հեղինակութիւնը առած հեռանայ ծննդավայրէն: Բանասէր Արայ Գալայնեանի վերկայութեամբ, աշխատութիւնը կը բաղկանար չորս կազմուած գիրքերէ (չորրորդը կիսատ է, քանի մը էջեր միայն գրուած են), Թէոդիկի գեղեցիկ ու մանր ձեռագիրով: Հեղինակի մահէն ետք, անյայտ պայմաններու տակ, այս տետրակները բերուած են Երուսաղէմ, թերեւս այս տողերով Դուրեան պատրիարքի աւանդուած կտակը ի կատար ածելու նպատակով: «Գողգոթա»ի առաջին գիրքի առաջին մասը 1965 եւ 1966 թուականներուն կը հրատարակուի Անթիլիաս, Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի տպարանէն, Ներսէս Ծ. Վրդ. Բախտիկեանի (ապա Եպիսկոպոս) աշխատութեամբ: 1965-ին ընդարձակ հատուածներ կը հրատարակուին «Սիոն»ի մէջ, Արայ Գալայնեանի կողմէ: Նոյն շրջանին ձեռագրի առաջին երկու գիրքերը կը վերածուին հատորի մը ու կը հրատարակուին Ս. Յակոբեանց մամուլէն, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով կարելի չ'ըլլար հրապարակ հանել գայն: Թէոդիկի երկի առաջին ամբողջական հրատարակութիւնը կը կատարուի 1979-1980 թուականին, Պոսքերի «Պայքար»ին մէջ, թերթին ձեռով: Թէոդիկի կոթողային աշխատասիրութեան ողիսականը վերջ կը գտնէ 1985-ին, երբ Նիւ Եորքի մէջ կ'ունենայ ամբողջական առաջին հրատարակութիւնը, Արայ Գալայնեանի աշխատասիրութեան շնորհիւ:

շնորհագուրկ պանդուխտիս, ու կը մնամ յար որդիական ակնածանօք՝

Թէոդիկ

Նիգոսիս, 23 Մարտ 1926

*

Théotig, B. P. 295

Nicosia (Cyprus)

Ամենասիրելի Սրբազան Հայր,

«Ի վերջ Մայիսի խրկել* խոստացուած արձակ եւ քերթուած» տողիկով եւ «Սիրելի Թէոդիկին» վերտառութեամբ՝ 31 Մյս. 1926 թուակիր Ձերդ Ամենապատուութեան (բառիս լրայնագոյն առմամբ) քարտն ի ձեռին ունիմ, ո՛չ, պատի օրացոյցիս վերեւ թառեցուցած եմ, իբրեւ Ձեր պատկերը: Ի՛նչքան շնորհակալ ըլլամ Ձեզի, քիչ է: Հրաշալի՛ էր քերթուածը⁵⁷: Ու խորհի՛ր որ հերոս Օշական երբ օգափոխութեան էր եկած իմ միւս՝ հոռմի կղզիս⁵⁸, անգամ մը չամչցաւ արտայայտուելու թէ Հիւկօ մեռած է նոր սերնդեան համար...: Այդ քերթուածէն տող մը ընդօրինակելու հարկին մէջ կը գտնուիմ սակայն. «Ես ցուցնելով մութ երկրին վրայ աստղն ոսկեղէն»։ Իմ կարճ խելքովս, տա՛մարիւ ընող⁵⁹ ձեր պաշտօնէին մէկ սխալն ըլլալու է կարմիր ընդգծածս. առանց Ձենէ արտօնուելու՝ զայն երկնի ըրի, Ձենէ գալիք կշտամբանքն աչք առնելով⁶⁰: Եւ որպէսզի լիովին համոզուէի թէ ըրածս սխալ մը չէր, սիրական հայրենակցիս՝ Լ. Թաշճեանի⁶¹ ստիպուեցայ ոգել քերթուածն ողջոյն, ի տոյժ անոր կուսութեան, եւ անկէ՛ ալ «երկնի»ն պատասխան ստացայ: Չմոռանամ ըսել որ Լ. Թ. հիացիկ ունկնդրեց զայն, եւ յանգերուն ալ ճոխութիւնը չվրիպեցաւ իր ունկանէն: Իր բուռն իղձը շար եղայ չգոհացնելով, կարգալու համար արձակնիդ ալ: Բարի եղէք, Սրբազան Հայր, ինձ իմացնելու թէ (1) նոյն արձակին մէջ⁶² գտնուող Տարօնները ո՛ր վ պահեմ, (2). Ա. էջի ծանօթագրութիւնը (Աշխարհ. ԺԱ. Ժդ. 5), ինչո՞ւ ԺԱ.ը գլխագիր, եւ ինչո՞ւ Ժդ.ը բոլոր: Անսահման շնորհակալեօք, կը մնամ խոնարհ որդի Ձեր՝

Թէոդիկ

Նիկոսիս, 16 յնս. 1926

* Ո՞րն է ուղիղն արդեօք, խրկե՛ր թէ դրկել: Ինձ հարցուեցաւ հոս, եւ ես «ուղարկել»էն հանելով դ ին կայանք տուի, ճի՛շդ է: Յետոյ, ռամկ. «խաւրել»ն ո՛ւսկից կ'ածանցի:

⁵⁷ Խօսքը կը վերաբերի 1927-ի տարեցոյցին մէջ հրատարակուած (էջ 259) Վ. Հիւկոյի «Կրօն» ֆերթուածին, զոր թարգմանած է Եղիշէ Պատրիարք:

⁵⁸ Նկատի ունի Գորֆուն:

⁵⁹ Մեքենագրող:

⁶⁰ Դժբախտաբար ի ձեռն չունինք Եղիշէ Պատրիարքի պատասխան-մամակը, սակայն 1927-ի տարեցոյցին մէջ ֆերթուածին խնդրայարոյց այդ բառը մնացած է նոյնութեամբ. «Ես ցուցնելով մութ երկրի վրայ աստղն ոսկեղէն եմ.»:

⁶¹ Նկարիչ Լեւոն Թաշճեան ծնած է 1872-ին, Սկիւտար: Պէրպլեւեան վարժարանը աւարտելէ ետք կը զբաղի ուսուցչութեամբ՝ ի շարս զանազան վարժարաններու, հայերէն, ֆրանսերէն, ընդհանուր եւ գեղարուեստի պատմութիւն դասաւանդելով նաեւ Պէրպլեւեան, Կեդրոնական եւն. վարժարաններու մէջ: 1922-ին անցած է Եգիպտոս: 1925-1926-ին եղած է Մեղգոնեան կրթական հաստատութեան ընդհանուր տնօրէնը:

⁶² Ակնարկուածը ո՛ր արձակն է՝ անհասկնալի մնաց մեզի:

[լուսանցքին՝ ուղղահայեաց]

Յ. Գ. Գիշերները միայն ի. Թ. եւ Թ. ի. ⁶³ կը մէկտեղուինք դպրոցին դուռը: Ի. Թ. յիշատակներ կը քրքրէ Կեդրոնականի Ձեր պաշտօնակցութենէն ⁶⁴, ազնուական <անընթեռնելի երկու բառ>, եւ Թ. ի. հիացիկ կ'ունենդրէ: Ան ձեր նուիրական Ս. Աջը համբուրելու կարօտն ալ միշտ պահած ունի իր սրտին մէջ: «Կը ձայնակցիմ իրեն» ու կը խնդրեմ որ չնկատէք... կարկտան:

Նոյն

*

THÉOTIG

(Impr. MASSIS)

208bis. RUE LAFAYETTEPARIS (10^E). FRANCE

Փարիզ, 19-1-28

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Երուսաղէմ

Ձեր հիւանդութեանը ⁶⁵ շաբաթներուն՝ Կիպրոսէն քանիցս գրեցի Մեսրոպ Սրբազանի ⁶⁶, որպիսութիւննիդ անձկանօք հարցնելով, աղօթքներս ալ ես ինձէն ընելով: Ապաքինումնիդ ամէնուս սիրտը ճիւղացուց: Աստուած անսասան պահէ զՁեզ Ս. Յակովբեանց Աթոռին վրայ:

Ձեր շնորհաբեր քարտը՝ Նոր տարւոյ եւ Ս. Ծննդեան տօնին բարեմաղթութեամբ՝ ինձ ժամանեց ու զարդարեց խցիկիս անշքութիւնը ⁶⁷: Յուշարար մըն է ան ինձ համար, թէ կարծուածին չափ մոռցուած մը չեմ Ձենէ, թէ եւ, անողոք Ձեր խոթութեան հետեւանօք, Տարեցոյցս այս տարի մոռցուած կը մնայ Ձեր գրիչէն: «Սիոն» «Ոսկեփորիկ» ուղած էր յորջորջել զայն ⁶⁸: Եթէ Ձեր գրչին գրաբար ու աշխարհաբար շուրջ անոր մէջ իյնար, գիտեմ թէ «գոհարափորիկ» պիտի դառնար հատորս: Մի՛, Սրբազան Պատրիարք Հայր, որբացնէք Ձեր հատորս՝ այժմէն արդէն ի տպագրութեան: Ի՛նչ փառք՝ անոր Գրական բաժնին համար, եթէ Ձեր ստորագրութեամբ բացուէր ան: Հաւատ ունիմ, եւ մեծ, թէ պիտի չմերժուիմ խնդրանքիս մէջ, ո՛չ միայն իբրեւ ըրտին հայրենակից մը Ամենապատուութեանդ, այլ անայլայլ հիացող մը անուանդ՝ ի տղայ տիոց: Արմաշ՝ ուր տարիներ տքնեցաք ⁶⁹, հայ հոգեւորական դաշտին պարգեւելով ատոք հունձք մը, իր խորանին

⁶³ Նկատի ունի իմ գինքը՝ Թէոդորոս Լապնիմեան:

⁶⁴ Դուրեան Սրբազան Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէ հրաժարելէն ետք, 1911-1921 թուականներուն ուսուցչական պաշտօն վարած է մայրաքաղաքի կարեւոր վարժարաններուն մէջ, որոնցմէ մէկն ալ Կեդրոնականն էր:

⁶⁵ Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի Թէոդիկին ուղղեալ նամակներէն կը տեղեկանանք, որ Դուրեան Պատրիարք Յունուար 9-ին լքօրէն հիւանդացած է: Այդ շրջանին կ'ըլլան օրեր, երբ ան կենաց ու մահու միջեւ կը տատանի: 5-6 բժիշկներ մշտապէս կը հսկէին անոր: Թէոդիկ-Նշանեան նամակներէն հրատարակութեան պատրաստած ենք ու պիտի տպագրուի Պէյրութի Հայկազեան հայագիտական հանդէսի Յունիս ամսուան յառաջիկայ թիւին մէջ:

⁶⁶ Մեսրոպ Եպս. Նշանեան (1872-1944), պոլսեցի, հետագային պատրիարք Երուսաղէմի (1939), որ այդ շրջանին կը վարէր լուսարարապետութեան պաշտօնը, վարժարանաց ու տպարանի տեսչութիւնը:

⁶⁷ Թէոդիկ Նիկոսիայէն բաժնուած ու Փարիզ հասած էր 15 Սեպտ. 1927-ին: Ան կը մնար «Յառաջ» թերթին կից «Լուցիկի տուփ» անպատուան խցիկի մը մէջ:

⁶⁸ Տէն «Շէնդ տպագրութիւն. հատոր մը ոսկեփորիկ» խորագրեալ գրախօսականը 1928-ի «Ամէնուն տարեցոյցը»-ի մասին, «Ք.» ստորագրութեամբ, «Սիոն», Յունուար 1928, թիւ 1, էջ 22-24: (Միջնադարուն ոսկեփորիկ կը կոչուէին արժէատուր ու հետաքրքրաշարժ նիւթեր պարունակող ձեռագիր մատեանները):

⁶⁹ Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքութեան դպրեվանքը 1889-ին հաստատուած էր Արմաշու վանքին մէջ, հորէն Աշըգեան Պատրիարքի օրօք, Մաղափա Եպս. Օրմանեանի տեսչութեամբ: Դուրեան որպէս փոխտեսուչ ու ուսուցիչ Արմաշ հասած էր նոյն տարին: Օրմանեանի պատրիարք ընտրուիլէն ետք ան է որ կը ստանձնէ դպրեվանքի

վրայ նշանաբան մը ունէր⁷⁰: Ահա՛ խնդրեցի սրտեռանդն: Ամենապատուութեանդ կը մնայ տացի Զեզդ պատգամել գործնականապէս: Ակն եւ ունկն իմ առ այդ կը մնան ի դէտ եւ ի լուր, իսկ շուրթերս՝ ի համբոյր Զեր խնկաբոյր Աջին:

Խ[ոնարհ], Ծ[առայ],
Թէոդիկ

*

THÉOTIG

(Impr. MASSIS)

208bis. RUE LAFAYETTE

PARIS (10^E). FRANCE

Փարիզ, 9 Փետր. 1928

Ամենապատիւ

Տ. Եղիշէ Արքեպսկ. Դուրեան

Երուսաղէմ

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Կը հաստատեմ ամսոյս մէկ թուակիր նամակս, որով խնդրած էի համառօտ ստուգաբանութիւնները քանի մը հայ. բառերու՝ 29ի օրացոյցիս սկիզբը երեւելիք օրացուցային ժողովրդ. բառացուցակիս⁷¹ մէջ դնելու համար: Շնորհապարտ պիտի կացուցանէք զիս, եթէ բարի ըլլաք -ինչպէս միշտ- գոհացում տալու այդ խնդրանքիս:

Այս առաւօտ ստացայ նամակնիդ (յունվ. 29): Մի՛ թերահաւատիք՝ լսելով ինէ, թէ համբուրեցի այդ թուղթը՝ որուն վրայ օրհնեալ Զեր աջն ու գրիչն էր պտըտեր, ինձ աւետելով մէկի տեղ երկու անակնկալներ: Ուրախութեանս թափէն՝ իսկոյն վարի յարկ իջայ, և, Բաշալեանի⁷² մօտ, չտես տղու մը պէս «մէթէլէ» ընելու անոր՝ ձեր ձեռագիրով: Հոն գտայ նաեւ Ա. Զօպանեանը⁷³ որ Մ. Զերազի⁷⁴ յօբելեանին⁷⁵ առթիւ հրատարակուելու վրայ եղող գրքոյկին փորձերը կը սրբագրէր⁷⁶: Արդէն Լ. Բ. սիրայօժար ստանձնած ըլլալով 29ի հատորիս գր. եւ գեղար. բաժիններու վերին հսկողութիւնը, լաւ եղաւ որ կարդաց ձեր

վերատեսչութիւնը, 1897-ին: Եղիշէ Սրբազան Արմաշէն կը հեռանայ 1904-ին, երբ առաջնորդական պաշտօնով կ'երթայ Իզմիր: Հոգին էր ան դպրեվանքին, ուր իր աշակերտները եղած են Թորգոմ Գուշակեան, Գարեգին Խաչատուրեան, Մեսրոպ Նարոյեան, Արտաւազդ Գալէստեան, Գրիգորիս Պալաֆեան, Ղեւոնդ Դուրեան եւ բազմաթիւ այլ եկեղեցական դէմքեր:

⁷⁰ «Զոր ինչ խնդրիցիք ի ձօրէ իմմէ յանուն իմ՝ տացէ ձեզ» (Յովն. ԺԵ:16):

⁷¹ Տե՛ս՝ Թէոդիկ, «Ժամանակ ու տօնամակ», «Ամէնուն տարեցոյցը», 1929, Փարիզ, էջ 50-118:

⁷² Արեւմտահայ արձակագիր, հրապարակագիր, հանրային գործիչ, ծնած Կ. Պոլիս 1868-ին եւ մեռած Փարիզ, 1943-ին:

⁷³ Արեւմտահայ արձակագիր, բանաստեղծ, բանասէր, թարգմանիչ, գրադատ, հանրային գործիչ, որ ծնած է Պոլիս 1872-ին: 1896-ին հաստատուած է Փարիզ, ուր ալ մեռած է 1954-ին: Հրատարակած է «Անահիտ» հանդէսը: Իրեն կը պարտինք Նահապետ Քուշակի ու միջնադարու կարեւոր ֆանի մը հեղինակներու գործերուն հրատարակութիւնը:

⁷⁴ Արեւմտահայ գրող, հանրային գործիչ, թարգմանիչ: Ծնած է 1852-ին Կ. Պոլիս: 1878-ին որպէս թարգմանիչ-ֆարաւոր մաս կազմած է Պերլինի վեհաժողով մեկնած հայկական պատուիրակութեան: Մեռած է 1929-ին, Մարսէյ:

⁷⁵ 1926-ին սփիւտի տարածքին մեծ շուքով կը նշուէր Միմաս Զերազի գործունէութեան 60-ամեայ յոբելեանը: Այս առթիւ հանգամանկուած գումարը յոբելեարը նուիրաբերած է ՀԲԸՄ-ին:

⁷⁶ Տե՛ս «Միմաս Զերազի վաթսնամեայ հանրային գործունէութեան յոբելեան (1865-1925)», տպ. «Մասիս», 1928, Փարիզ: Արշակ Զօպանեան Զերազի յոբելեանական կէդր. յանձնախումբի գործադիր մարմնի նախագահն էր: Այս յոբելեանին առթիւ Արշակ Ալպօյանեան եւս Գահիրէի մէջ հրատարակած էր մեմագրութիւն մը:

ա՛յն տողերը, ուր կ'ըսէիք. «Եթէ գրողը անծանօթ պահելու հնարք մը ի գործ դնէիր»⁷⁷: Այդ հնարքը Լ. Բ. այժմէն կը խոստանայ ի գործ դնել, բաւ է որ ունենանք բանդասութիւն- (ի՛նչ սիրուն նմանաձայնութիւն ֆրնս. բառին հետ) քերթուածնիդ: Գալով արձակնուդ, խորագրին (Սուրբերն ու անասունները) բնոյթէն հրապուրուած, թախանձագին պիտի խնդրէի Ձեր Ամենապատուութենէն՝ շատ շուտ ինձ ուղարկելու շնորհն ընել անոր ձեռագիրը⁷⁸: Խորհեցանք որ շատ ըմբոն է զայն դնել Տոմարական նախամասին մէջ: Դիտմամբ կ'երկգծեմ այս բառը, իմացնելու համար թէ երբ յօդուած մը նախամասի մէջ գետեղելի ըլլայ, տարեցուցագիր ու գրաշարապետ ի՛նչ անձկանօք կ'սպասեն ձեռագրին:

Ինչ կը վերաբերի Ձեր գործովոտ տողերուն՝ տարեցոյցիս եւ անձիս մասին, ըսեմ թէ գինովցայ Ձեր նամակին այդ մասերուն ընթերցմամբ, պաղեստինեան համբաւեալ գինիէն խմողի մը պէս: Աղօթքս, Հա՛յր Սրբազան, անբաժան է շուրթերէս՝ Ձեր քաջողջութեան համար: Անհամբեր եմ նաեւ Բաբգէն Ս.ի ղրկելիք մէկ էջնոց (?) թարգմանութեան «Եզնիկ»էն⁷⁹, որ նոյնպէս Օրացոյցիս յատուկ է: Վարպետին ձայնն աւելի՞ լսելի կ'ըլլայ արդեօք: Տարեցոյցիս սկիզբի էջերուն վրայ պէտք է երեւի նաեւ ձեր վեղաբաւոր պատկերը, ասայակիր: Խնդրեմ, մի՛ մերժէք զիս: Խաչատուր⁸⁰ պտրստ. է զՁեզ լուսանկարելու: Որդիական անկեղծ սիրով եւ ակնածանքով, կը մնամ խ. ծ. Թէոդիկ

*

THÉOTIG

(Impr. MASSIS)

208bis. RUE LAFAYETTE

PARIS (10^E). FRANCE

Փարիզ, 2 Մարտ 1928

Ամէնուն սիրելի եւ ամէնքէն պատուուած

Սրբազան Պատրիարք Հա՛յր,

Ձէք կրնար երեւակայել, թէ երէկ միայն ձեռքս հասան փետր. 22 թուակիր նամակնիդ ի՛նչ մեծ հաճոյք առթեց իր թէքքէին⁸¹ մէջ ճգնող Տէրվիշին⁸²:

Ոտանաւորնիդ Բաշալեանին հետ կարդացի, գիշերն ալ՝ սեղանակից հոգեզաւակս եղող Նշ. Պէշիկթաշլեանի⁸³ հետ, անշուշտ երեքնիս ալ նո՛յն մշտալար հիացումով: Վերնագրին «Երազմոյն» բառին տակէն միայն չկրցանք ելլել⁸⁴: Բաշալեան ենթադրեց որ ան

⁷⁷ Դուրեան Սրբազանի անստորագիր բանաստեղծութիւնը կը կոչուի «Ուխտատրութիւն մը դէպի Երազմոյն», որ հրատարակուած է 1929-ի տարեցոյցին մէջ, էջ 458-463:

⁷⁸ Եղիշէ Սրբազան չէ առաքած այս յօդուածը:

⁷⁹ «Հրամանը եւ աստղեր» վերնագրով գրաբարէ աշխարհաբար այս փոխադրութիւնը հրատարակուած է 1929-ի տարեցոյցին մէջ, էջ 24-28: Աշխարհաբարի վերածուած հատուածն է Եզնիկ Կողբացիի «Եղծ»ի երկրորդ գիրքի ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ բաժինները:

⁸⁰ Արամ Խաչատուրեան, ծնած 1868, Կ. Պոլիս, Գատըգիւղ թաղը: 1906-ին հաստատուած է Երուսաղէմ, ուր շարունակած է գեղանկարչի իր ասպարէզը: Ուսուցչագործած է Ժառանգատրաց ու Ս. Թարգմանչաց վարժարաններէն ներս: Մահացած է 1936-ին: Դուրեանի լուսանկարը գետեղուած է 1929-ի տարեցոյցի առաջին էջերուն վրայ, անոր ստորագրութեամբ: Հարկ է նշել, թէ Խաչատուրեան մեծ հայրն էր սաղիմահայ զաւոյթի սիրուած դէմքերէն Երուսաղէմացի Հայոց Բարեսիրաց Միութեան վարիչ դէմքերէն պր. Արամ Խաչատուրեանի:

⁸¹ Իսլամական աղօթարան մը (թրք.):

⁸² Իսլամական տեսակ մը մենակեաց (թրք.):

⁸³ Սփիւտահայ գրող, երգիծագիր, թատերագէտ: Ծնած է 1898-ին, Պոլիս, մեռած՝ 1972-ին, Փարիզ: Ինք ալ շրջան մը որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարած է Գործիքի որբանոցին մէջ: 1923-ին հաստատուած է Փարիզ:

⁸⁴ Դուրեան՝ Տիր աստուծոյ պաշտամունքին առնչուած այս վայրին կ'անդրադառնայ «Հայոց հին կրօնը կամ

ըլլայ տեղի մը անուն, իսկ բանաստեղծ բարեկամիս միտքը մինչեւ «երազամոյն» մակ-բայը թեւեց: Կը փափաքիմ որ Գրական բաժնիս սկիզբը գրաւող այս ոտանաւորնիդ ունե-նայ շաբօ մը՝ խմբագրութեանս կողմէ ստորագրուած ու «միտք բանի»ն կիսաաքողեալ՝ առանց անուններու յիշատակութեան: Բայց ասիկա միմիայն Ձեր աջը կը համբուրէ,- ինչպէս խոստովանեցաւ Բաշալեան: Ուստի ականդէտ պիտի մնանք այդ երկտողին՝ իբր մեր կողմէ շարագրուած, ընդնմին եւ «երազամոյն»ին մեկնութեան: «Տի՛ր օն անդր»ն ալ աստղանիշով մը կ'ուզեմ տակը հասկցնել ընթերցողներուս, թէ «քա՛ւ լիցի» ըսել է. այո՞: Բայց մեր երեքէն ո՛չ մին անպատեհութիւն մը տեսաւ ոտանաւորին տակ Ձեր ան-ւան դրուելուն մասին: Ինչո՞ւ արդեօք այս վերապահումը մէկո՛ւ մը կողմէ՝ որուն ստո-րոգելիքը թուած եմ նամակիս վերեւ՝ առանց մագիւ չափ չափազանցութեան⁸⁵: Վստա՛հ եղէք, Սրբազան Հայր, թէ Ձեր հանաքը ո՛չ ոք կը ժտի «զանազ» դարձնելու. ու թող պա-տիւ սեպեն այն անանուն բանասէր-պատմաբանք որոնք ճարտարօրէն ականարկուած են հոն: Թո՛ղ որ մենք իսկ կը խարխափինք այժմէն՝ խելամտելու համար թէ անոնք Մի-նասեա՞ն⁸⁶, Բասմաջեա՞ն⁸⁷, Թիրեաքեա՞ն⁸⁸ թէ Թորգոմեան⁸⁹ կը կոչուին: Բայց զմայլելի ու smileելի՛ էր «միտք բանի»ն՝ զոր «Տիր»ացեալ Դուրեան Պատրիարք ներմուծեր էր հոն՝ ա՛յնքան արդարացի դասով մը: Ուրեմն արտօնեալ եմ պաշտելի անուննիդ երեւցնելու անոր տակ...: Ամբողջ հմայնքն ի նա է արդէն:

Չեմ ցաւիր «Սուրբերն ու անասունները» յօդուածնուդ «Սիոն»էն շոպուելնուն⁹⁰, քա-նի երկիցս յագեցած կը տեսնեմ զալ տարուան հատորս Ձեր մտքի պաշարով:- Սխա-լեցայ, ներողութի՛ւն, պիտի յագեցած զգայ ինքզինքը լրիւ 29ի հատորս, եթէ հաճէիք մեկնութիւններ մը տալ հետեւեալ բառերո՛ւն ալ՝ առանց որոնց կաղ ու պակասաւոր բան մը պիտի դառնար «Օրացուցային բառգրքոյկ»ս:-

1. Թիրեաքեանի «Արիահայ բառարան»ը⁹¹ հայկ. ամիսներէն սա երեքը (Նաւա-սարդ, Մհհեկան եւ Ահեկան) միայն ստուգաբանած է: Ի՞նչպէս մոռցեր էի գրել նախորդ նամակիս մէջ ՏՐԷՆ, արդեօք Տիրէ՞ն, կամ Ազարիայի⁹² 7րդ ամիս Թիրայէ՞ն, եւ ո՛ւրկէ ուր:

2. Խթում, «խթիլ» ի մսեղէն կերակուրս, այո՞:

3. Տօն, Աւօտ, Արշալոյս (Աջալո՞ւրջ), Այգ, Երէկ (ցերեկ), Յետինք (իփնաիէ՞ն), Գիշեր, Վաղը-Վաղորդայն, Լմբոնաղ (բոնուիլ յ«աղը՛լ» ոչխարաց): Այս բառերուն շատ հակիրճ

հայկական դիցաբանութիւն» աշխատութեան մէջ (Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1933, էջ 43):

⁸⁵ Ըստ երեւոյթին, Թեղիկի ու միւսներու այս խնդրանք-առաջարկներու ոչ մէկուն ընթացք տրուած է. տպագրեալ քերթուածը անստորագիր է եւ լուսաբանիչ շաբօ մը կամ որեւէ այլ ծանօթագրութիւն չունի:

⁸⁶ Միխայէլ Մինասեան (Խարբերդ, 1865-1936, Քալիֆոռնիա), կրթական մշակ ու գրող, որ իր կեանքի վերջին շը-ջանին նուիրուած էր Հայաստանի նախապատմական շրջանի ուսումնասիրութեան եւ այս մասին յօդուածներ կը հրատարակէր «Հայրենիք» ամսագրին մէջ: Մասնակցած է Վանի ինքնապաշտպանութեան:

⁸⁷ Կարապետ Բասմաջեան ծնած էր 1864-ին Պոլիս եւ մեռած 1942-ին, Փարիզ: Դեղագործ ըլլալով հանդերձ, նուիրուած էր բանասիրութեան ու պատմութեան: Ունի ուսումնասիրութիւններ բեւեռագիր արձանագրութիւն-ներու մասին: 1899-ին Փարիզ հիմնադրած է «Բանասէր» հանդէսը, ուր ալ հրատարակած է իր արեւելագիտա-կան ու հայագիտական աշխատասիրութիւնները: Բառարանագիր ալ էր:

⁸⁸ Յարութիւն Թիրեաքեան (Թալաս, 1845-1919, Նիւ Եօրք), բժիշկ, բանասէր, քարգմանիչ, հայագէտ: Գիտէր բազ-մաթիւ լեզուներ: Հեղինակ է Արիահայ բառարանի (Վիեննա, 1914), «Հայ-երանական ուսումնասիրութիւն» (Վիեննա, 1922) եւն.: Թարգմանած է «Տեղեմաբ»ը, Ֆիրդուսիի «Շահնամակ»ը եւն.:

⁸⁹ Վահրամ Թորգոմեան (Պոլիս, 1858-1942, Փարիզ), անուանի բժիշկ ու բանասէր: Հեղինակ է հայագիտական ու բժշկական պատմութեան նուիրուած բազմաթիւ յօդուածներու, երեք հատորով ու նոյն ծանօթագրութիւններով հրատարակած է Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրեանի «Ստամպոլոյ պատմութիւն»ը:

⁹⁰ Տէս «Սուրբերն ու անասունները», Ե. Ե. Դ., «Սիոն», Ապրիլ-Մայիս 1928, էջ 149-152:

⁹¹ «Արիահայ բառարան», նորոգ տեսութեամբ եւ յաւելածով, աշխատասիրեց Յ. Թիրեաքեան, Վիեննա, Մի-քարեան տպարան, 1914:

⁹² Նկատի ունի ԺԶ դարու տոմարագէտ Ազարիա Զուլայեցին, որ ստեղծած էր իր անունով տոմար մը:

ստուգաբանությունները:

4. Տեառնընդառաջ, գո. հոմանիշներ՝ Տէրնտա (Տէր ընդ աստ!), Դմաթ (արդեօք փայտիդէզի դրուածք), ի Շ. Գ. Հիսար՝ Բոցուակ, - Դուռունջ (Տէրընտասի կրակ): Ի՞նչ կազմութիւն ունին այս բառերը, որքան ալ ըստ երեւութի կամ կազմութեան իմանալի ըլլան մասամբ: Իսկ Յոյներուն կրակավառը (աթէշ կիճէսի⁹³) Չար Յուլիանոսի՞ ի յիշատակ է:

5. Փակեալ հորան (Բախլախորան), այսինքն պափլէ՝ ընդեղէն միայն ուտելու շրջան: Ի Սեբաստիա՝ Փայլախորան, ինչպէս իմացայ տեղացիէ մը:

6. Ինչո՞ւ Կանաչ եւ Կարմիր կիրակիներ, գարնան գոյներու խորհրդանիշ: Եւ ինչո՞ւ Աշխարհամատրան: Սիրոնի մեծ եկեղեցին (ո՞րը հիմա) «Աշխարհամատո՞ւն» կը կոչուէր: Ո՞րքէ ուր՝ ատոր կիրակին:

7. Շողակաթ... «ըստ տեսլեանն Լուսաւորչի»: Տարտամ է գիտցածս:

8. Հրեշտակապետներէն ո՞րը «հոգէառ» ճանչցուած է ժողովուրդէն, Միքայէ՞լը:

9. Պոլսեցւոցս ծանօթ Մեծ Պահոց շաբաթացոյց Մորմորոսին (խարախուճօլօզ) գո. հոմանիշներ գտայ ախացել (աղուհացէ՞ն), Մոմոաս, Ախելուծ (դարձեալ աղուհացէ՞ն) եւ ասոր ալ աղաւաղը՝ Ախըլոջ, Ակլատիգ, Պապի Պլոր (գիտե՛մ աս, անշուշտ սոխին ձեւէն ներշնչեալ) կամ Պապի Պուլու: Այս բոլորէն՝ զիս ու Բաշալեանը ամէնէն աւելի հետաքրքրողը Պոլսահայոցս ծանօթ Մորմորոսն է: Ի՞նչ բառ է արդեօք, իբր թէ ձեղնառկախ սոխն իր փետուրներով օդին մէջ դարձմրձկած ատեն կը մրմռա՞յ: (Մե՛ղք որ «Պոլիսի Հայեվարը»ս քովս չէ):

10. Եւ վերջին:- Երեւման հաշ, եւ Վարագայ հաշ: Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ առթիւ այսպէս են կոչուեր այս 2 կիրակիները: Գիտցածս տարտամ է նորէն:

-Հատ մըն ալ՝ իբր ամենավերջին:- Արեղաթող, Բարկենդանքին ո՞ր գիշերն ի վանորայս, եւ ի՞նչ:

* * *

... Սրբազան Հայր, երբ խորհիք որ Փարիզի պէս աշխարհաքաղաքի մը մէջ Ձեր վաչկատուն հայրենակիցը անպատուհան խցիկ մը քաշուած՝ ցերեկն ու գիշերն ի բուն ելեկտր. լամպարին լոյսով «ասեղ կը ծեծէ» միայն... տարեցոյցին «հաճի»ն պատրաստելու համար,- հրաժարած պտոյտներէ, տեսութիւններէ եւ փորձանաւոր հանդիպումներէ ի գետնուղիս եւ ի վերնուղիս,- այն ատեն արժանի՛ կը դարձնէք զիս խնդրած բառերուս գոհացման, քանի նոյն «անմատեան Ալպա՛ն»ն եմ նորէն հոս, ի սպառ զրկուած Պոլսոյ մատենադարանէս...: Ձեր հրա՛մ>ցնելիք «աղի հատիկները» (grano salis) պիտի ծծեմ նորէն իբր ... Հաճիպէքիրեան⁹⁴ աղիտայ (ագիտէ շէքէրի⁹⁵): Բայց...

Գրաշարապետիս հետ պայմանաւորմանս թուականը դեռ եւս ձգձգելու վրայ եմ, այսօր-վաղը՝ կը խաղցնեմ կոր զինք, որպէս զի Տարեցոյցիս նախամասն եղող «Օրացուցային Բառգրքոյկ»ս կարենամ ամբողջել, եւ «Հայր-Որդ-Ոգին Սուրբ» ա՛յնպէս գործի սկսիլ, այսինքն արձանացնել զինքը տառաբջիշներուն առջեւ, ի մեղրակերտումն հա-

⁹³ Կրակի գիշեր (թբ.):

⁹⁴ 1777-ին հիմնադրուած յայտնի շաֆարավաճառանոց մը, Պոլսոյ մէջ: Հոշակաւոր են նաեւ իր հանգստապատուները (լոխում): Հաստատութեան այսօրուան սեփականատէն է տիկին Հանտէ Ճէլալեան:

⁹⁵ Շաֆարի տեսակ մը, որ բառացի կը նշանակէ ուխտի շաֆար: Օսմանեան զինուորներու սուլթանի հետ կատարած ուխտի խորհրդանիշն ըլլալուն այս անունը ստացած է:

տորոյ իմոյ:

Ակնկառոյց եւ ճամբահայոց Ձեր պատասխանին, կը մնամ կանխամատոյց անհուն շնորհակալութեամբ ու երախտագիտութեամբ

Ձերդ խոնարհ
Թէոդիկ

Յ. Գ. Խցիկիս քովի սենեակն է Շ. Միսաքեան⁹⁶ իր «Յառաջ»ով⁹⁷: Ձեր Ս. Աջը կը համբուրէ, խնդրելով որ խմբագրութեանը օրինակ մը «Ազգապատում»⁹⁸ ուղարկելու հրաման ընէք առ որ անկ է:

Նոյն

⁹⁶ Արեւմտահայ յայտնի հրապարակագիր, խմբագիր, ազգային-ֆաղափական գործիչ: Ծնած է 1884 Սեբաստիոյ Զիմառա գիւղը եւ մեռած 1957-ին, Փարիզ: 1925-ին հիմնադրած ու մինչեւ մահը խմբագրած է Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթը:

⁹⁷ Հասարակական-ֆաղափական եւ գրական օրաթերթ, որ հրատարակուած է Փարիզ, 1925-2009 թուականներու միջեւ: Եղած է սփիւտահայ գրականութեան ու հանրային կեանքի կարեւոր հարթակներէն մէկը:

⁹⁸ Միսաքեան հաւանաբար նկատի ունէր «Ազգապատում»ի երրորդ հատորը, որ տպագրուած էր Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տպարանէն, Պօղոս փաշա Նուպարի մեկենասութեամբ, 1927-ին: Առաջին երկու հատորները հրատարակուած էին Կ. Պոլիս, յաջորդաբար 1913-ին եւ 1914-ին: